

Rácz Anita

Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései*

1. A honfoglalás ezeréves évfordulójának tiszteletére a Magyar Tudományos Akadémia konferenciák sorát rendezte. E konferenciák előadásait a „Honfoglalásról sok szemmel” című könyvsorozatban adták közre, amelynek a magyar nyelv kialakulásával és más nyelvekhez való viszonyával foglalkozó kötetében BERTA ÁRPÁD törzsneveink kapcsán így fogalmazott: „a magyar törzsnevekre vonatkozó kutatások és mindenekelőtt a törzsnevek történeti értékelése területén is új módszertani megfontolások kimunkálása szükségeltetik. Ez csakis történészek és nyelvészek közös munkája lehet.” (1997: 212). Újabb munkáimmal magam is ennek a témának a vizsgálatához kívántam csatlakozni, mert a magyar történeti névtani kutatások egyik fontos kérdésének gondolom a törzsnevek ügyét.

Korai történelmünkben, a magyarság Kárpát-medencében való letelepedésében, illetve a megyerendszer kialakulásában honfoglaló törzseink szerepe homályos. E kérdésekben még a korszakot kutató legelismertebb történészeink, GYÖRFFY GYÖRGY és KRISTÓ GYULA sem mindig értettek egyet. A kérdés komplexitását, interdiszciplináris jellegét persze mind a nyelvészek, mind a történészek felismerték, s a legtöbbször egymás kutatási eredményeinek felhasználásával igyekeztek a probléma megoldásában előre haladni. Az azonban sokáig gondot okozott, hogy a két tudomány képviselői időnként nem maradtak saját szempontjaiknál: a történészek a nyelvi vonatkozásokban nyilvánítottak hozzá nem értő véleményt, míg a nyelvészek a történészek feladataiba is belekontárkodtak. A két tudománynak e kérdésben pedig nem lehet más dolga, mint saját kompetenciájukat messzemenően figyelembe véve segíteni egymást.

2. A nyelvtudomány a törzsnevek vizsgálatokor igen szűk keretek között mozgott: kizárólag etimológiai irányultságú volt, ami azonban érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy a múlt században az etimologizálás volt a nyelvtörténeti kutatások legtermékenyebb irányvonala. Még történészeink is leginkább az etimológia felől közelítve próbáltak többet megtudni a törzsekről: az volt az általános nézet, hogy e nevek, s általában a korai magyar tulajdonnévi anyag eredetét is a törökségi nyelvekben kell keresni. Az 1930-as évekből NÉMETH GYULA neve fémjelzi ezt a turkológiai álláspontot (1930/1991), de a kor legjelentősebb nyelvészei, MELICH JÁNOS és PAIS DEZSŐ is ebből a tudományos alapállásból

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2006. december 5-i ülésén.

közelített a témához, bár KNEZSA ISTVÁN, MOÓR ELEMÉR és LIGETI LAJOS kétélyeinek adott hangot. A történettudományban korszerűbb szemléletet láthatunk később történészeink — többek között —, GYÖRFFY GYÖRGY, KRISTÓ GYULA és MAKKAI LÁSZLÓ írásaiban. A nyelvészek közül legújabbban BERTA ÁRPÁD foglalkozott e szavak eredetével (1991: 3–40, 1997: 211–9).

Jelen munkámmal azonban nem ehhez a kutatási irányhoz kívánok kapcsolódni: célom sokkal inkább annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a törzsnevek miként tagozódtak be a magyar hely- és személynévrendszerbe, hogyan töltötték be „név-funkciójukat”, azaz milyen lehetett a magyar nyelvben játszott szerepük, milyenek voltak a nyelvi sajátágaik, márpedig mindezek a kérdések függetlenek a lexéma végső eredetétől. Erre a tényre az utóbbi időben főleg a székelykérdés vizsgálata kapcsán BENKŐ LORÁND igen gyakran fel is hívta a figyelmet. Egyik tanulmányában így fogalmazott: „Fontos (...) megjegyezni, hogy megrögzött hiedelmekkel szemben azon névtípus etimónjának a megfejtése, amelybe a nép-, néprész- és törzsnevek tartoznak, nem nyújt megfelelő lehetőséget viselőik származásának, nyelvének, etnikumának kiderítésére, inkább csak a névadás egykori környezetét illetően adhat némi fogódzókat.” (BENKŐ 2002a: 257, illetve vö. 2002b: 13–6).

3. A magyar törzsneveket Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio” című munkája nyomán ismerjük: a mű elsőként a kazár nemzetségből való *kabarok*-at említi, majd a türkök hét törzsét sorolja fel (*Nyék, Megyer, Kürtygyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*). A korai magyar történelem során a magyarok és a velük élő népcsoportok hetes tagolása általánosan elterjedt volt. Erre mutat a krónikákban megjelenő, eredetileg a hét magyar törzset jelentő *Hetumoger* kifejezés, illetve a szintén krónikairódalom által fenntartott hét vezér is. Ugyanakkor a katonai szervezés is a hetes számnak megfelelően történt: a török-ségi népeknél hagyomány volt, hogy a hat katonai egységet a hetedik, a vezértörzs alá rendelték (vö. GYÖRFFY 1997: 222). Mindez arra is utal, hogy a törzsszövetség eredendően és elsősorban katonai szervezet volt (NÉMETH 1930/1991: 186).

A törzsek és törzsnevek problematikájának sommás összefoglalását adja BENKŐ LORÁND: „A X. század közepi konsztantinoszi említésen, valamint a Kárpát-medence helynévanyagában való nagy számú (kb. 300 helységnévben) megjelenésen kívül a magyar törzsnevekről semmi egzaktan, filologikusan is megfogható dolgot nem tudunk: lényegében minden egyéb ismeretünk csak következtetés egyrészt a nomád törzsszervezetekkel való egybevetés, másrészt a nevek etimónjai alapján.” (2003: 81). BENKŐnek ehhez a gondolatához kapcsolódva kell kiemelnünk, hogy egzakt és filológiaiilag is megalapozott állításokat csak akkor tudunk tenni (szerencsés esetben, ha tudunk egyáltalán), ha a számunkra, nyelvészek számára kézzelfogható, adott anyaghoz nyúlunk, azt vonjuk vizsgálatunk alá, s nem maguk a következtetések vagy spekulációk lesznek a to-

vábgondolkodásunk alapjává. Ebben az esetben kétségbevonhatatlan vizsgálati alapot a hely-, a személy- és a nemzetségnevek szolgáltatnak, amelyeknek kifejezetten nyelvi szempontú elemzése talán közelebb viheti a kutatót a probléma megoldásához, bár ha mindez akár csak továbbgondolásra serkent, azt is eredményként értékelhetjük.

Köztudott, hogy a törzsek neve sem ANONYMUS, sem KÉZAI munkájában nem szerepel, viszont a törzsek vezetőinek névsora olvasható bennük. Igaz, a fenti két krónika névsora között különbség van, mindenesetre a törzsnevek hiánya elgondolkodtató: úgy tűnhet, hogy a vezetők nevét ismerték ugyan, de hogy minek a vezetői lehettek a kérdéses személyek, arról a szerzőknek fogalmuk sem volt. NÉMETH GYULA e ténynek azt a magyarázatát adta, hogy „a törzsnevek kevésbé voltak fontosak, mint a vezérek nevei, talán már a vezérek korában, de mindenesetre már a XI. században. Nem lehet a krónikások hallgatását a törzsnevekről másképpen megérteni, mint hogy ezek az ő korokban minden jelentőségüket elvesztve feledésbe merültek.” (1930/1991: 186). Ezzel a véleményével NÉMETH nincs egyedül. Szinte minden kutató hasonló eredményre jutott: a magyar törzsek rendszere mint katonai és politikai szervezet 950 környékén még megvolt, de egyre inkább a politikai-hatalmi átalakulás gátjává lett, és Szent István idején szinte egyik pillanatról a másikra eltűnt (vö. HÓMAN 1923: 7, 17, PAULER 1900: 98, KNIEZSA 1938: 371). KRISTÓ GYULA szerint egyébként már Konstantinos műve is a törzsszövetség lazulását mutatja, hiszen „míg fél évszázaddal korábban Bölcs Leó az egy fő uralma alatt álló népek közé helyezte a magyarokat, addig Konstantin levélformájának címzettjeiként a »türkök fejedelmei« szerepelnek” (2000a: 144). LÁSZLÓ GYULA ugyanakkor kétségbe vonta, hogy egy olyan nagy hagyományú összetartó erő, mint amilyen a korabeli törzs volt, egyetlen nemzedék alatt feledésbe merült volna (1970: 53).

4. Arról, hogy a **törzsek és a törzsnevek mikor alakultak ki**, biztos ismereteink nincsenek, de egyes vélemények szerint történetük a magyarság korai időszakára, jóval a honfoglalás előtti időkre is visszamehet. SZÜCS JENŐ „A magyar nemzeti tudat kialakulása” (1997) című nagy ívű munkájában megfogalmazott véleménye szerint a IX. században, amikor a magyarság a kazár kagán uralma alól kikerült, s mint önálló népet a *hétmagyar* névvel illették, akkor már a törzsszervezet rendszere is kialakulhatott (1997: 185). Hogy ez a szervezet hogyan és pontosabban mikor jött létre, arról a törzsnevek etimológiája, azaz az általa ebből levont nyelvi tanulság alapján a szerző azt gondolja, hogy a szövetség vezető része a *Megyer* törzs volt, s ehhez csatlakoztak különböző időkben különböző néprészek és törzstörödékek. Török törzsi elemekkel már az V. század előtt is számol (*Gyarmat, Jenő, Keszi*), s közép-ázsiai törökségi töredékek (*Kér, Keszi*) csatlakozását 500 után is elképzelhetőnek tartja (1997: 188).

SZÜCS JENŐ ebben a kötetében komoly figyelmet szentelt a *nem, nemzet, nemzetség, had, szer* korabeli fogalma lehetőség szerinti tisztázásának (1997:

193–205), melynek során a nomád társadalmi struktúrák példáját vette alapul. Úgy gondolta, hogy a honfoglalás idején a *nemzetség* már nem jelentett tisztán *nagycsalád*-okból álló vérségi köteléket. A *törzs* és a *nemzetség* viszonyában az utóbbi tekinthető alapvetőbb és állandóbb szervezetnek: megfigyelhető, hogy a nomád társadalmakban a mesterségesen létrehozott törzs sokkal változékonyabb, átalakulásra jóval hajlamosabb, így hirtelen eltűnése — amelyet SZŰCS az ezredforduló utánra tett — sem meglepő (vö. i. m. 199). A magyarság történetében ez lehet a magyarázata annak, hogy krónikáink már említést sem tesznek a szervezetről, s hogy törzsneveinkből személy vagy nemzetségnevek csak elvétve alakultak ki. Több történész is hangsúlyozta, hogy a törzseket nem etnikai csoportként kell elképzelnünk, hanem egy olyan (politikai) keretnek, amelybe folyamatosan érkezhettek idegenek, akiknek a beillesztését a szervezetbe a (korábban vérségi köteléken, később hagyományon alapuló) nemzetségek végezték el (vö. NÉMETH 1930/1991: 104, KRISTÓ 2000b: 28).

A törzsnévi eredetű helynevek kialakulásának kronológiájával kapcsolatban MELICH JÁNOS mutatott rá arra, hogy ilyenek a X. század után már nem keletkeztek (1925–1929: 360), s lényegében ugyanezen a véleményen volt BÁRCZI GÉZA (1958: 157), valamint KNIEZSA ISTVÁN is (1938: 371). E véleménynek az alapja végső soron az az általánosan elterjedt nézet volt, hogy a törzsnevek már a XI. század elején, az ősgeszta születése idejére feledésbe merültek, tehát belőlük helyneveknek még ez idő előtt kellett keletkezniük, amikor a környék lakossága még tudta a telep lakóinak törzsi hovatartozását. Csakhogy az ősgeszta hallgatása a törzsekről nem véletlen: írója szemében a törzsnév a pogány magyarság képviselője, s a magyarok pogány korszaka iránt ellenszenvvel viseltető gesztairó a törzsi viszonyoknak még az emlékét is igyekezett kiirtani, nem lehetett célja a szégyenletes pogány múlt megörökítése. KRISTÓ azt is megjegyezte, hogy az ősgeszta írójával szemben ANONYMUS a XIII. század elején már többre emlékezett a kérdésben, tehát úgy látszik, az emlékezés szemlélet dolga (vö. KRISTÓ 1970: 118, 127–8, 1976: 40).

A törzsszervezet keletkezési idejének homályossága mellett azt sem tudjuk pontosan meghatározni, hogy meddig létezett ez a szervezeti forma, de a helynevek tanulságát érdemes ezzel összefüggésben is átgondolni. Ha a törzsszervezet az előtt teljesen eltűnt volna, hogy a magyarság a Kárpát-medencében megtelepedett, a törzsnévi eredetű helynevek létre sem jöhettek volna, hiszen az adott törzshöz tartozás nem teremthetett volna a névadáshoz motivációt. SZABÓ ISTVÁN, aki a magyar falurendszer kialakulásáról egész monográfiát írt, az egyik munkájában úgy vélekedett, hogy „Az állandó megtelepülés folyamata már a X. században megindulhatott s miként a XI. századi oklevelekből előlépő birtok- és falukeretek, valamint Szent István, Szent László és Kálmán törvényeinek a községi életre vonatkozó rendelkezései sejtetik, a XI. században lényegében már véget is ért.” (1941/1990: 16). Eszerint nagyjából 1000 körül mindenképpen él-

nie kellett a törzsek szervezetének, hogy vándorló töredékeik a falvak névadóivá lehessenek.

KRISTÓ véleménye az általa vizsgált igen jelentős névanyag alapján az, hogy bár törzsnévi helyneveink számottevő része korai, XI. századi eredetű, e helységnevek még a XI. század közepe után is születtek: hol még a törzsbe tartozás tudatának lecsapódásaként, hol személynévi közvetítéssel, hol pedig névköltöztetés eredményeként (1976: 42, vö. MIKESY 1973: 123).

5. Joggal tehetjük fel a kérdést, hogyan képzelhető el, hogy a törzsek emléke Géza és István korában egy csapásra elvész, míg a belőlük alakult településnevek máig élnek? SZÜCS JENŐ már a törzsnévi településnevek országszerte elszórtan való megjelenésében is a törzsi rendszer bomlásának nyomát látja, mely már a X. század közepén elkezdődhetett. Ennek bizonyítékként értelmezi még a törzsnévből alakult személy- és nemzetségnevek jellemző hiányát, illetve azt a tényt, hogy bár mondánkban jellemző a népnevekből alakult mondai hősök megjelenése, addig epikánkban nyoma sincs ilyen törzsnévből kreált hősnek (1997: 389).

Ugyanakkor ha valóban igaz az előzőekben mondott érv, és ha a törzsek léte, illetve a belőlük létrejött helynevek a „kellemetlen, rossz emléké és nem kívánatos” pogány múltra emlékeztettek, ráadásul maga a törzsszervezet is kihalt, akkor joggal vetődhet fel az a kérdés, hogy vajon miért nem cserélték le e helyneveket is más névre? Vagyis miért nem „törölték el” — akár hatalmi szóval is — a törzsnévi eredetű településneveket?

A hivatalos vagy — szűkebb értelemben — a mesterséges helynévadás jelensége a magyar névadásban korai időktől ismert: az uralkodó birtokok adományozásakor hatalmi szóval eltörölhette a korábban használatban lévő nevet, s meghadhatta az új név formáját. A korban az sem ritka, hogy a feudális harcokban győztes fél az erőszakkal megszerzett birtokon élt a névadás jogával, s a patrocíniumi településnevek esetében is van példa az ún. mesterséges névadásra (vö. MEZŐ 1982: 29–42, 1996: 43). Mindezek miatt érdemes megvizsgálunk, hogy találunk-e jelentős számú példát arra, hogy esetleg a hivatalos névadás nyomaként vagy más folyamat eredményeképpen névvariáns áll a törzsnévi eredetű elnevezés mellett? Jellemző-e *alio nomine* típusú szerkezetes alakváltozatuk léte?

A „Korai magyar helynévszótár 1.” jelentős számú korai ómagyar kori helynevet tartalmazó adatbázisa alapján megvizsgáltam, hogy vajon mennyire jellemző, és milyen névtípusoknál figyelhető meg a korban az olyan szerkezetek használata, amelyekben az egyidejűleg létező névváltozatokat a latin *alio nomine*, a *vel* és a *sive* kifejezések is mutatják.¹ E variációs formákban a kérdéses névanyagban összesen 62 helynév (közte 47 településnév) szerepel.

¹ A leggyakoribb előfordulású ezek közül az *alio nomine*, amely 51 helynév, ebből 39 településnév két névváltozatai között jelenik meg. Jóval kisebb számban van képviselve adatainkban a másik

A variánsokban előforduló nevek időbeli megjelenését vizsgálva azt láthatjuk, hogy a XIV. századból adathatók nagyobb számban ilyen jellegű megfelelések (35 név mellett szerepel latin elemmel kapcsolt másik elnevezés), pedig a szótár csak 1350-ig vesz fel adatokat, a XIII. században e típus még jóval kisebb számban van képviselve (15 névpár, s ezek közül 4 hamis oklevélben), a XI. századból pedig csupán egyetlen, ám hamis oklevélbeli adatot találtam.

Az e körbe vonható 62 név lexikális-morfológiai vagy funkcionális-szemantikai sajátosságait vizsgálva jellemző névtípusról, amely az ilyen variációs megjelenést vonzaná, nem tudok beszámolni. Az esetek döntő részében a névvariánsoknak lexikálisan egymáshoz nincs közük, s ezek a nevek még csak azt az általános megfigyelést sem támasztják alá, hogy a patrocíniumi nevek nagy része rendelkezne más lexémából létrehozott névvariánssal:² a korpuszban található 124 templomi védőszent nevéből alakult településnév közül csupán az Abaúj vármegyei *Szenttrinitás*³ és a Baranya vármegyei *Szentegyed*⁴ település elnevezésének létezik *alio nomine*-vel közölt névváltozata. Törzsnévi településnevet e variánsok között mindössze egyet találunk: a Bács megyei *Bülkeszi* ~ *Sávolkeszi*⁵ kettős nevét, ám ezek is csupán a hozzájuk kapcsolódó jelzőben térnek el egymástól. Olyan helynevet nem találtam az átvizsgált névanyagban, ahol magát a törzsnévi településnevet váltotta volna föl valamilyen más szemléletű helységnev. A bennünket érdeklő problémát illetően tehát inkább csak újabb kérdésekkel lettünk gazdagabbak: talán oly gyorsan tűnt el a nem kívánatos törzsi rendszer, hogy nem érezték szükségét a településnév mesterséges megváltoztatásának? E nevek mintegy névközületként működtek?

6. Mostani vizsgálatom kiindulási alapja az, hogy a törzsnév az ún. **társadalmi csoportnevek** közé tartozik, s szintén ide sorolhatók a nemzetségnevek, a népnevek és a foglalkozásnevek is. E lexémák közös jellemzője, hogy nominatívusi alakban is emberek csoportját, emberi közösséget jelölnek. A továbbiakban először azt szeretném megvizsgálni, hogy e csoportnevek vajon hogyan viszonyulnak a nyelvi funkcióváltás különböző típusaihoz: vezet-e út tőlük a helynevekhez és/vagy a személynevekhez, s ha igen, milyen nyelvi eszközök felhasználásával?

két kifejezés: a *vel* összesen 7 (ebből 5 településnév), a *sive* pedig csupán 4 név (ebből 3 településnév) között szerepel.

² E kérdésben TÓTH VALÉRIA az e kötetben közzétett tanulmányában (2006) más eredményre jutott, aminek az a magyarázata, hogy ő a patrocíniumi neveket időkorlátok nélkül vizsgálta, én viszont csak a korai, 1350 előtti rétegüket tekintettem át.

³ *Satica/Szetice* ~ *Szenttrinitás* 1328: p. *Zethyce* al. nom. *Scenthtrinitas* (Gy. 1: 138).

⁴ *Szentegyed* ~ *Töttös* 1346/1393: p. *Teuteus* al. nom. *Zenthegyed* (Gy. 1: 384–5).

⁵ *Bülkeszi* ~ *Sávolkeszi* 1263/1466/1476: *Sawolkezy* al. nom. *Bwlkezy* (Gy. 1: 224).

6.1. Törzsnév > személynév/helynév

Ismert tény, hogy a törzsnevekből a korai ómagyar korban jelentős számú, mintegy 300 helynév keletkezett. Ám e törzsnévi eredetű településnevek névvé alakulásának körülményei, a Kárpát-medencében megfigyelhető területi egyenetlenségeik, s ezek mellett az a tény, hogy a legrégebb okleveleinkben és krónikáinkban nyoma sincs a törzsek említésének, igen elgondolkoztató. GYÖRFFY GYÖRGY a türk szervezeti rend sajátosságaiból kiindulva úgy vélte, hogy törzsneveink azoknak a „türk” vezéreknek a nevéből, tehát tulajdonképpen *s z e - m é l y n é v b ől*, esetleg a vezérek címéből származnak, akiket még az Etelköz előtti magyar törzsek élére állítottak, s e neveket vitte majd tovább a katonai kíséretük, így váltak nép-, illetve törzsnévvé (1997: 228–30). Ha ezt a véleményt megfontoljuk, akkor még furcsábbnak tűnhet, hogy eredeti személynév vált volna törzsnévvé, de ez nem válhatott újra személynévvé. Ugyanakkor pedig, ha a név alapja nem személynév, hanem *m é l t ó s á g n é v* lett volna is, a magyarban az sem lehetett volna akadály a helynévvé válásban: az ómagyar kori helynévadásban ugyanis fontos szerepet kaptak a foglalkozás- és méltóságnevek is.

Személynévként e csoportnevek csak igen-igen ritkán fordultak elő, s erre a jelenségre PAIS DEZSŐ már 1922-ben felhívta a figyelmet (100), KNIEZSA ISTVÁN pedig tagadta a törzsnév > személynév változási folyamat lehetőségét (1938: 371), sőt egyenesen e névcsoport sajátosságának mondta ezt a „hiányt”. Később NÉMETH GYULA óvatosabban fogalmazott, s ritkán előforduló törzsnévi eredetű személynevekről beszélt (1930/1991: 187), KRISTÓ GYULA pedig KNIEZSA állítását cáfolva éppen három évtizede sorolt fel néhány ellenpéldát (1976: 41): szerinte a nyolc törzsnévből négynek ismerjük személynévi megfelelőjét. Ezek önálló címszó alatt megtalálhatók FEHÉRTÓI KATALIN „Árpád-kori személynévtár”-ában is: a *Nyék* (1231: *Necku*), a *Kürt* (1211: *Curt*), a *Tarján* (1181: *Tarjan*), a *Keszi* ~ *Kesző* (1138/1329: *Keseudi*, 1211: *Keseu*).⁶ KISS LAJOS úgy vélte, hogy a XI. század közepe után előfordulhatott, hogy törzsnévből személynévi áttételen keresztül alakultak településnevek (1996: 446, 1997a: 179), de BENKŐ ezt a néhány kivételt a nagy számok törvénye szerint névtanilag teljesen érdektelennek mondja (vö. 1996: 12). Véleményem szerint azonban esetleg az is elképzelhető, hogy még csak a nagy számok törvényére sem kell feltétlenül hivatkozni ahhoz, ami miatt a fenti négy név közül legalább három kirekeszhetővé válhat a törzsnévi eredetű személynevek köréből. Jelen vizsgálatom célja ugyan nem a törzsnevek etimológiai kérdéseinek tisztázása, de ezen a ponton az etimológia talán mégis segítségünkre lehet. A *Nyék* és a *Kürt* ugyanis nemcsak mint törzsnevek voltak használatban az ómagyar kori nyelvben (is), hanem közszavakként is éltek. Mi-

⁶ ÁSz.-ban e személynevek adatai a *Necku*, *Kurth* ~ *Curt* ~ *Churt*, *Tarian*, *Kesedi* ~ *Kesudi* ~ *Que-sudi* ~ *Keseudi* ~ *Keseidi*, *Keseu* címszók alatt találhatók.

ért ne lenne elképzelhető, hogy e közszavak, tudniillik a *nyék* 'sövény, kerítés' (TESz.) és a *küirt* 'marhaszarvból készült fűvós hangszer' (TESz.) jelentésű le-xémák váltak volna e nem túl gyakori személynévek alapjává?

A *Keseu* és a *Keseudi* nevek kapcsán pedig már maga az írásmód, pontosabban a betű–hang megfeleltetés is kétségessé teszi a törzsnévi eredetet. A korai ómagyar kori Abaúj–Csongrád vármegye helynévi adatait tartalmazó KMHsz. 1. kötetében a *Kesze?*,⁷ *Keszi*,⁸ *Kesző* ~ *Keszü*,⁹ *Keszü* ~ *Keszüd*¹⁰ címszók alatti helynévadatokban — ott, ahol bizonyosan törzsnévi eredetet tehetünk fel — az *sz* hang jelölője túlnyomó többségben a *z* betű, elhanyagolható az *sc* betűkapcsolat és az *s* betű jelenléte. Ez utóbbi jel ráadásul inkább a kérdójellel e körbe vonható települések, illetve az 1332–7-es pápai tizedlajstrom névadataiban figyelhető meg, erről az összeírásról pedig tudjuk, hogy igen-igen sok elírást, hibát tartalmaz. A FNESz. *Bánkeszi*, *Bátorkeszi*, *Budakeszi*, *Dunakeszi*, *Egyházaskesző*, *Garamkeszi*, *Gyulakeszi*, *Ipolykeszi*, *Ipolykiskeszi*, *Karancskeszi*, *Keszőhidegkút*, *Kiskeszi*, *Kőkeszi*, *Magyarkeszi*, *Marcelkeszi*, *Mezőkeszi*, *Nagykeszi*, *Papkeszi*, *Sajókeszi*, *Sárkeszi* és *Tiszakeszi*, *Várkesző*¹¹ címszavai alatt, ahol szintén kétségtelen a *Keszi* törzsnév jelenléte ugyanilyen betű–hang megfelelési arányt láthatunk.

Az itt vizsgált *Keseu* és *Keseudi* nagy valószínűséggel a m. R. *kese* 'sárgásfehér' (OkISz., TESz. *kesely*) köznévből származtatható, ezt alátámasztja az is, hogy a *Keseudi* végén a *-di* jellegzetes személynévi kicsinyítő képző áll. S ha ezt az etimológiát el is vetnénk, még mindig feltehető egy törzsnév > településnév >

⁷ **Kesze?** 1219/1550: *Keze*, v. (Gy. 1: 509). (Esetleg azonos a Zaránd vm.-i *Keszi*-vel.)

⁸ **Keszi 1.** 1334/PR: *Kezi* ~ *Kezy* (Gy. 1: 180) ~ **Erdőszádkeszi** 1278/XVIII.: *Erdizadkezi*, t. (Gy. 1: 180); **Keszi 2.** 1263/1466/1476: *Kezy*, t. (Gy. 1: 224), amelynek osztódásával jött létre **Boldogasszonykeszi** 1263/1466/1476: *Boldogazonkezy* (Gy. 1: 224) ~ **Nagykeszi** 1317: *Nagy Kezi* (Gy. 1: 224); **Bülkeszi** 1263/1466/1476: *Sawolkezy* al. nom. *Bwlkezy*, 1311: *Bukkescy* [ø: *Bulkescy*], t. (Gy. 1: 224) ~ **Sávolkeszi** 1263/1466/1476: *Sawolkezy* al. nom. *Bwlkezy* (Gy. 1: 224) ~ **Matyukakeszi** 1317: *Mátyuka Kezy* (Gy. 1: 224); **Szentivánkeszi** 1263/1466/1476: *Zenth Jwankezy*, v. (Gy. 1: 224) ~ **Kiskeszi** 1317: *Kis Kezy* (Gy. 1: 224); **Keszi 3.** 1220/1550: *Vacy de v. Qezy* (Gy. 1: 633).

⁹ **Kesző** ~ **Keszü 1.** 1294: *Kezw*, p. (Gy. 1: 452). **2.?** 1290/1422: *Kesew*, t. (Gy. 1: 633). **3.** 1332–5/PR: *Kezu* ~ *Q(ue)ssu* ~ *Kescen* ~ *Bezin* (Gy. 1: 781).

¹⁰ **Keszü** 1192/1374/1425: *Kesciu*, t. ~ *Kesiu*, m., v., [1290 k.]; *Kezu*, v., 1332–5/PR: *Kesw* ~ *Kezeu* ~ *Kewzew*, 1332–5/PR, 1334: *Kezew*, 1332–5/PR, 1348 (Cs. 2: 497, Z. 2: 342): *Kezw* (Gy. 1: 326) ~ **Keszüd** [1230]/231: *Kezied*, v. (Gy. 1: 326).

¹¹ **Bánkeszi** 1113: *Kescu*, **Bátorkeszi** 1156: *Kesceu*, **Budakeszi** 1296: *Kezu*, **Dunakeszi** 1255: *Kezw*, **Egyházaskesző** 1251/1263: *Keszwy*, **Garamkeszi** 1294: *Kezw*, **Gyulakeszi** 1164: *Kesceu*, **Ipolykeszi** 1326/1379: *Kezeu*, **Ipolykiskeszi** 1248/1392: *Kezw*, **Karancskeszi** 1227/1395: *Keze*, **Keszőhidegkút** 1305, 1397: *Kezew*, **Kiskeszi** 1113: *Qescu*, **Kőkeszi** 1270: *Kezu*, **Magyarkeszi** 1327/1390: *Kezow*, **Marcelkeszi** 1228/1229: *Chesew*, 1247/1592: *Kesew*, **Mezőkeszi** 1269: *Kesu*, **Nagykeszi** 1237–40: *Kezu*, **Papkeszi** 1181: *Kesuh* ~ *Kezu*, **Sajókeszi** 1232/1346/1347: *Kezew*, **Sárkeszi** 1274 k.: *Kesu*, **Tiszakeszi** 1332–5: *Kezu*, **Várkesző** 1251/1263: *Keszwy*.

személynév metonímia is. Az ilyen irányú változással kapcsolatban BENKŐ LORÁND a következőképpen foglal állást: „A szuffixum vagy utótag nélküli alakban való váltás dolgában (...) a magyar helynévkutatásban viszonylag régóta szinte dogmává merevedett, hogy e viszonylatban csak a személynévből helynévvé válás a szabályos, fordított út lényegében nincs (...). A dogma azonban bizonyosan hibás: nyelvünkben személynevek minden ismert nyelvtörténeti időben keletkezettek helynévből szuffixum nélkül is, sőt ennek a fejlődési módnak is elég nagy volt a produktivitása. E problémának igen nagy a hordereje Árpád-kori helynévanyagunk település- és népességtörténeti vallomása szempontjából.” (1996: 11, illetve vö. 1994: 136, 1998b: 44–5). Úgy tűnik tehát, hogy a törzsnévből alakult személynevek száma elhanyagolható, és értékelésük is vitatható.

6.2. Nemzetségnév > településnév/személynév

Ahhoz, hogy a következőkben a nemzetségnevek kérdését a törzsneveknél alkalmazott szempontból megvizsgáljuk, hogy tudniillik felmérjük, mennyire jellemzője e szótípusnak a személynévvé és/vagy a településnévvé alakulása, előbb a *genus* és a *de genere* kifejezések jelentésével, korabeli értelmezésével kapcsolatban kell néhány dolgot tisztáznunk.

A középkori feudális nemzetségekre a *de genere* kifejezést használták, ám a *genus* szót nemcsak egy jelentésben ismerték: ’nagycsalád’, ’származás’, ’nemzetség’ értelemben egyaránt alkalmazták. KRISTÓ szerint a kifejezés szövegkörnyezete segíthet a megfelelő jelentés megtalálásában: „a jobbágy- és udvarnok-népességre utaló *genus* szavunk ’(nagy)család’ jelentésű. A fennmaradó, *de genere* jelöléssel illetett társadalmi rétegek (nemesek, várjobbágyok) (...) legfontosabb ismérvét abban láthatjuk, hogy valamennyien — eredetüktől függetlenül — az uralkodó osztály tagjai, e *genusok* tehát úri (nemesi) nemzetségek.” (1975: 954).

KRISTÓ a *de genere* megjelenését azzal magyarázta, hogy a frissen születő világias szemlélet szükségszerűen magával hozta a világi birtokosok „történeti jogának” igényét. A nagycsaládi rendszer ekkor alakult át nemzetségi kötődéssé, s ettől kezdve a megjelölés egyre inkább divatos lett, az előkelőség biztos mutatójává vált, aminek köszönhetően a XIII. században egyre nőtt a száma. Kézai 108 magyar nemzetségről írt, s ezt valószínűsíti, hogy a történészek a XIII. század végéről körülbelül 200 nemzetséget ismernek, amelyek közül 80 egyszeri előfordulású (így ezekről azt sem tudják biztonsággal megállapítani, hogy nagycsaládra vonatkoztak-e, vagy már valóban nemzetségnevek voltak), s emelkedő várjobbágy és kishemes viselőjük zöme a XIII. század vége felé tűnt fel (vö. KRISTÓ 1975: 958–9).

A történeti irodalomban ismert, hogy néhány nemzetségnév és székely ágnev törzsnévvvel, illetőleg településnévvvel megegyező alakot mutat. Kérdés, hogy e

jelenség mennyire tekinthető jellemzőnek, illetve hogy az egyezések egy **törzsnév** > **nemzetségnév/ágnév** > **helynév** metonimikus változás eredményei-e?

A KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ-féle „Adatok” I. kötete (1973) kiváló anyagot biztosít ilyen irányú vizsgálódásainkhoz is. A szócikkek mindegyike ugyanis két részből áll: a helynévi adatokat tartalmazó második rész előtt, az első részben arról is tájékoztatást kapunk, hogy a kérdéses név az éppen bemutatott névfajtán kívül a tulajdonnév milyen egyéb fajtájaként volt használatban a korabeli magyar nyelvben (személynév, nemzetségnév, ágnév, törzsnév).

A törzsnevek közül csupán a *Kürt*, a *Kér* és a *Jenő*¹² neve található meg a nemzetségnevek között: az előbbi kettő várjobbágynemzetséget, utóbbi pedig az egyik székely nemet nevezi meg. A „vélt” törzsnevek közül a *Berény*-t¹³ látták egyeztethetőnek a *Berencs* nemzetség nevével. A törzsnevek és nemzetségnevek egyezésének ügyében GYÖRFFY úgy nyilatkozott, hogy ezek azt bizonyítják, hogy a törzsnévi eredetű települések névadói a várjobbágyok voltak: ti. ők alkották a katonáskodó törzset, akik létrehozták, illetve akikről elnevezték a településüket, vagyis egy törzsnév > nemzetségnév > településnév változási folyamatot képzelt el (1958: 37–42). Arra hívta fel a figyelmet, hogy „nem csekély a száma azon kis *genus*-oknak, melyek egy faluban birtokolnak, nemzetségnevük egyezik falujuk nevével s így a várjobbágynemzetségekhez hasonlíthatók” (i. m. 25). Elképzelése szerint a nemzetségek neve az I. István kori ős nevéhez illesztett *de genere* kifejezéssel jött létre (i. m. 26). KRISTÓ azonban nem fogadta el ezt az elgondolást, mivel úgy látta, hogy e nevek nem törzsnévi, hanem településnévi eredetűek: a katonáskodó „várjobbágyi eredetű nemek szívesen nevezték magukat olyan falvakra, ahol (valaha) a *genus* lakott. Ez a gyakorlat nem csak a várjobbágynemzetségekre nézve igaz. Az ún. úri nemzetségek is nyertek ilyen módon elnevezést, mint pl. a Németi-nem, amely az -i nomen possessi képző miatt bizonyosan helynévtől (valamelyik Baranya vagy Valkó megyei Németi helységtől) vette nevét.” (1977: 215, illetve vö. 1975: 960–1). A változás tehát szerte törzsnév > településnév > nemzetségnév irányban zajlott le.

A *Kürt* és a *Jenő* mindemellett székely ágnevek¹⁴ is, amelyekre a fentiekkel megegyező megállapításokat tesz mindkét kutató (GYÖRFFY 1958: 83, KRISTÓ 1977: 215). Ha KRISTÓ álláspontját elfogadjuk, azt mondhatjuk, hogy a törzsnév nem csupán személynévvé nemigen vált, de nemzetségnév és ágnév sem alakult belőle. Bár itt jegyzem meg, hogy véleményem szerint minden esetben külön helytörténeti, nemzetségtörténeti vizsgálat nélkül a metonímia egyik irányát sem lehet biztonsággal kizárni.

¹² 1237: Kar.: *Churt*, 1237: *Kurth* (34); *Quer E.* (36); 1548: *Jenw*, *Jenyew* (36).

¹³ 1245: *Berench E.* (39).

¹⁴ 1498: *linea Kywrt* (34), 1548: *Kyrthaaga* (34).

Vajon hogyan viszonyulnak egymáshoz a **személynevek és a nemzetségnevek**? A KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ szerzőhármás „Adatok” című munkájának II. kötetében (1974) 185 nemzetségnevet gyűjtött össze. Az egyes nemzetségnévi szócikkek elején található összefoglaló sorokban olvashatjuk, hogy a név használatban volt-e személynévként és/vagy helynévként a magyar névkincsben. Az adatokat áttekintve azt láthatjuk, hogy azoknak a nemzetségneveknek az aránya, amelyeknek mind személynévi, mind helynévi megfelelése adatolható 63,3%. A nemzetségnevek 17,3%-ának nem élt személynévi megfelelője, 6%-ának sem személynévi, sem helynévi továbbélése nem adatolható, a nevek 4,9%-ában helynévi megfelelést nem ismerünk, míg 1%-a a neveknek családnévként élt tovább. A 7,5%-ot jelentő kettős nemzetségnevek pedig később sem helynévként, sem személynévként nem bukkantak fel, esetleg csak külön-külön a név első vagy második tagja. A fenti adatokat összegezve azt láthatjuk, hogy 68,2%-a a nemzetségneveknek személynévként is élt, ez pedig egyáltalán nem elhanyagolható arány.

A munka I. kötetében 39 olyan, a mi szempontunkból érdekes nép- vagy vezérnév (tehát személynév) szerepel, amely a korban nemzetségnévként is élt. A névalakulás sorrendjére vonatkozóan a szerzőhármás a következő megjegyzést teszi: „Régi felismerés, hogy a genusok nevei többnyire egyúttal hely- és személynevek; az előbbieket többnyire az utóbbiaknak köszönik eredetüket.” (1974: 4).

Vizsgálataink alapján a törzsnévek és a nemzetségnevek összehasonlítása a következő eredményt hozta: amíg a törzsnéveknek a magyar helynévrendszerben betöltött szerepét illetően a törzsnév > helynév metonímia egyértelműen jellemző, addig a nemzetségnevek oldalán éppen az ellenkező, helynév > nemzetségnév irányú alakulás látszik tipikusnak. Másfelől a két csoportnévnek a személynevekhez való viszonyát tekintve megállapíthatjuk, hogy a törzsnév > személynév metonímia igen-igen ritka (ha van egyáltalán rá vitathatatlan példa), ám a nemzetségnév > személynév akadály nélkül végbemenő változás lehetett, hiszen az „Adatok” I. kötetének nemzetségnevei közül csupán 30,8%-nak nem volt személynévi megfelelője.

6.3. Foglalkozásnév > személynév/településnév

A névtudomány nagyon korán felismerte, hogy a magyar helynévkincs legrégebbi rétegének képviselőiként okleveleink számos olyan elnevezést őriztek meg, amelyek névadási indítéka vagy a településen lakók etnikai, népi hovatartozása, vagy a (lakosság nagyobb részének) foglalkozása volt. Legkorábbi foglalkozásnévi helyneveinket a veszprémi apátság alapító okleveléből idézik: (1018 k./1109) *Σαυταγ* (‘szántó’), *Γριπτζαρι* (‘gerencsér’) (DHA. 1: 85).¹⁵

¹⁵ Ám mivel az utóbbi név földrajzi előfordulását tekintve az ország pannon-szláv és nagymorva vidékein volt jelen, szláv a töve, s a végén a szláv többes szám *-i* jele áll, inkább a szláv hely-

A névtípus kialakulását vagy úgy magyarázták, hogy az általuk jelölt föld eredetileg egyetlen ilyen foglalkozást űző ember birtoka volt (KERTÉSZ 1939: 39), vagy úgy — s ez ma az elfogadottabb értelmezés —, hogy a település egyetemeseen vagy legalább lakosainak egy része (ministeriales conditionarii) valamilyen szolgálatra van kötelezve. Az ilyen helyek az ún. szolgálónépi települések, amelyeknek a névanyagát széles körű forrásként először HECKENAST GUSZTÁV használta fel (1970: 32–51), ám a belőlük levont következtetései nem mindig helyesek. Nem tett különbséget például a puszta foglalkozásnévi és az *-i* képzős nevek között, s minden foglalkozásnévből alakult településnévnek azonos időbeli keletkezést tulajdonított, bármilyen későn is bukkan fel: „A következetesség (...) úgy kívánta, hogy a nominativusban álló vagy *-i*, illetőleg *-d* helynévképzővel ellátott, foglalkozást jelentő helyneveket akkor is felvegyem, ha csak a XVI–XIX. századból vannak adatolva; ugyanígy jártam el a megfelelő névalakban ismert dűlőnevek esetében is” (i. m. 13). A névtípus vizsgálatával HECKENASTON kívül történészeink közül főleg MAKKAI LÁSZLÓ (1947), GYÖRFFY GYÖRGY (1972) és KRISTÓ GYULA (1976: 65–84) foglalkozott (vö. még KISS L. 1997a: 180).

A foglalkozásnévre visszavezethető településnevek névadási motivációját vizsgálva le kell azonban szögeznünk, hogy nem minden szolgálónépi falu kapta nevét a kötelező szolgáltatásról, a település elnevezésének számos más motivációja is lehetett. E gondolatot továbbvezetve azt is kijelenthetjük, egyáltalán nem biztos, hogy minden foglalkozásnévi alapú településnév nyerte nevét közvetlenül a benne lakók foglalkozásáról, illetve szolgáltatásáról (vö. KRISTÓ 1976: 78). Nagyon sokszor nem zárható ki, hogy a foglalkozásnév előbb személynévvé vált, és e személynév lett a névadás alapja. Ezt annak alapján állíthatjuk, hogy a foglalkozásnevek minden nehézség nélkül válhattak személynévekké. Ezt bizonyítják a FEHÉRTÓI KATALIN szótárában található következő személynévek is: *Csatár, Dusnok, Fegyveres, Lovász, Mester, Takács* stb.¹⁶ (vö. KRISTÓ 1976: 81, KISS L. 1997a: 180).

6.4. Népnév > személynév/településnév

A magyarok közé ékelődött, „népszigetként” jelen lévő, önálló települést létrehozó, hazánk területén korán megtelepült népek nyelvi-etnikai különbsége magától értetődő módon jelentett névadási alapot környezetének. A népnevek magyar helynevekben való megjelenését MELICH egyenesen ősmagyar kori sajátoságnak mondta: „A honfoglalás előtt megvolt magyarnyelvi földrajzi nevekhez és

névadás körébe tartozónak tekinthető, és így akár korábbi alakulású is lehet a magyar honfoglalásnál. Minderre már HECKENAST is utalt (1970: 71), akinek véleményét KRISTÓ is osztotta (1976: 80). Nevünket tehát ebből a helynévcsoporthoz ki is hagyhatjuk.

¹⁶ *Chatar* (ÁSz. 179), *Dosnuch, Dosnoc, Dusnic, Dusnuc, Dusnuk* (ÁSz. 258), *Fegueres* (ÁSz. 303), *Luas, Luaz* (ÁSz. 498), *Mestur, Mester* (ÁSz. 537), *Takach* (ÁSz. 739).

földrajzi névadáskészséghez hozzá kell sorolnunk a már a honfoglalás előtt használatban volt azon népneveket is, amelyekkel a magyarok más népeket, s azokat is, amelyekkel más népek a magyarokat jelölték.” (1925–1929: 12). A népnevek és a személynevek szoros kapcsolatát mutatja, hogy több kutatónk együtt tárgyalta a pusztai személynévből létrejött helyneveket a népnévből született településnevekkel (vö. KERTÉSZ 1939: 37, KNIEZSA 1943–1944: 124).

Ugyanakkor ahogyan a foglalkozásnevek esetében is láttuk, itt sem kell és szabad feltétlenül minden népnévi alapú településnevet közvetlenül népnévre visszavezetni: elképzelhető, hogy a népnév előbb személynévvé vált, majd a személynévből született meg a helynév, általában a birtoklás kifejezésére (vö. BÁRCZI 1958: 159, illetve KNIEZSA 1938: 439, KRISTÓ 1976: 60, KISS L. 1996: 446, 1997a: 180, BENKŐ 1996: 11). Ezt a feltevést is az teszi megalapozottá, hogy az ómagyar korban a népnevekből a foglalkozásnevekhez hasonlóan könnyen alakulhatott személynév. Csak néhány példa az ÁSz. gazdag anyagából: *Besenyő, Lengyel, Marót, Német, Orosz, Tót*.¹⁷

7. A következőkben azt kísérlem meg röviden bemutatni, hogy a társadalmi csoportnevek hogyan válhattak a magyar helynévrendszer tagjaivá: a nyelv elemeiként ilyen funkciójukban milyen azonos vagy különböző **szerkezeti sajátosságokat** mutatnak, illetve milyen változásokon mentek vagy mehettek keresztül.

A magyar névrendszerben a tulajdonnévként megteremtett helynevek minden típusban változnak helynévként való funkcionálásuk során: a meglévő nevek képzőt kaphatnak vagy utótagot, esetleg mindkettőt, de e névelemek vagy névrészek az idők során el is tűnhettek belőlük. E folyamatok tisztán nyelvi változásnak tekinthetők: a szerkezetükben átalakult nevek „névségét” a változások nem befolyásolták, tulajdonképpen a névrendszer egésze által kiváltott analogikus változásnak tekinthetjük őket. Ezzel szemben az előtaggal való összekapcsolódás nem tekinthető tisztán nyelvi változásnak, hiszen e jelzői névrészek megjelenését mindig valamilyen külső körülmény vagy annak módosulása indukálta.

7.1. Egy korábbi munkámban, a 2006. évi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadásomban (RÁCZ A. 2006) a **törzsnévi** eredetű településnév-anyagot abból a szempontból vizsgáltam meg, hogy mennyire tekinthető helytállóknak a névkutatóknak az erre a névcsoportra érvényesnek tekintett megállapítása, mely szerint a törzsnevek alakilag igen zárt csoportot alkotnak.

7.1.1. Vizsgálatom egyik alapjául a FNESz. mintegy 23 ezres magyar névadatállománya szolgált, amelyből az egyrészes **törzsnévi** eredetű helynevek száma 149, ebből 95-nek (64%) **magyar** törzsnév az alapja, s ezek között KISS

¹⁷ Néhány szócikk-példa az ÁSz.-ből: *Beseneu, Besseneu, Besenen* (ÁSz. 120), *Lengel* (ÁSz. 488), *Morout, Maraut, Maroch, Marouth, Morooth, Morouth, Moruth* (ÁSz. 568), *Nemti, Nempti, Nempthi* (ÁSz. 579), *Uruz, Oruz, Huroz* (ÁSz. 784), *Tot, Toth, Thot, Tough, Thouth* (ÁSz. 763).

LAJOS etimológiai szerint 3 *-i*, 2 *-cs*, 1 *-d* és 1 *-de (-gye)*¹⁸ végűt találunk. Az utóbbi két morfémat tartalmazó név idesorolása azonban egyértelműen hibásnak látszik. Szászkezd második névrészenek 1309-ből adatolt *Kyzd* alakját sokáig a *Keszi* törzsnév *-d* képzős alakjaként tartották számon (KNIEZSA 1943–1944: 248, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 37–8), ám BENKŐ LORÁND földrajzi, hangtani és tótani érvekkel bebizonyította, hogy a településnév tövének semmi köze a törzsnévhez (1992: 42–5), így tehát ezt a névalakot kivehetjük a vizsgált névcsoportból. Szintén az említett hangtani okok miatt vonható ki ebből a sorból a *-de (-gye)* végű, a FNESz. által szintén a *Keszi*-re visszavezethetőnek mondott név is, így végül 93 magyar törzsnévi eredetű adatunk marad.

Itt kell megjegyezni, hogy a fentebb felsorolt egyrészes nevek végén található morféma közül a FNESz. a *-cs*, *-d*, *-de* elemeket kétségtelenül törzsnévhez kapcsolts kicsinyítő képzőnek mondja, de tudjuk, hogy KISS LAJOS a helynévképző fogalmával soha nem dolgozott, létüket nem ismerte el, így az ő felfogása szerint más minősítést tulajdonképpen nem is várhatunk e nevekkel kapcsolatban. Véleménye e kérdésben ettől függetlenül is komoly kétségeket kelt, amelynek lényegét — más összefüggésben — BENKŐ LORÁND így fogalmazza meg: „a legtöbb magyar nomenképzőnek nagy a nyelvi rendszerbeli és a kronológiai kötöttsége. (...) a magyarban — mint az óriási mennyiségű példa mutatja — népnevekhez, de még néprész- vagy törzsnévekhez sem szokott kicsinyítő képző járulni, sőt ezek földrajzi névi realizációjában is eléggé idegen az egyébként éppen a régi magyarban rendkívül termékeny *-d*.” (1977: 55). E megjegyzést attól függetlenül megszívlelendőnek tarthatjuk, hogy — mint a fentiekben láttuk — törzsnévi helyneveink csoportjából a *-d* képzős formákat kiiktatandónak gondoljuk.

A fenti morfémtól eltérően az *-i*-vel kapcsolatban a FNESz. nem foglal állást, talán nem véletlenül. Ennek valóban nehéz az egyértelmű meghatározását megadni: Hajmáskér *Cari* névadata a korai (lásd a 18. lábjegyzetet) alak eredeti tövéghangzóját mutathatja, tehát ez sem tekinthető képzőnek, ám Szamoskér 1286-os *Keeri*, és még inkább Németkér 1332–7-ből való *Kyry* adata túl kései ahhoz, hogy azoknak is a tövéghangzó funkcióját tulajdonítsuk. E neveket a források sajnos, szöveggörnyezet nélkül közlik, így az *-i* funkciójával kapcsolatban csak gyanúink lehetnek. Ha — mint az például az utóbbi pápai összeírásban alaposan gyanítható — az eredeti oklevélszövegben a latin *de* szócska szerepel a nevek előtt, az is elképzelhető, hogy a két *-i* csupán ennek az előljárószónak a magyar „megfelelője”. Ha viszont nem így van, akkor is inkább a középkorban nem ritkán jelentkező képzővel való bővülést kereshetjük a jelenség mögött,

¹⁸ **Hajmáskér** 1002: *Cari* (ez az adat a DHA. adatolása szerint 1009/+1257-ből való, s mellette ugyanilyen alakú név egy másik, Fejér megyében lévő Kérre utal, 1: 52), **Szamoskér** 1286: *Keeri*, **Németkér** 1332–7: *Kyry*; **Hernádkércs** 1262: *Kerch*; **Megyercs** 1247 u.: *Megerch*; **Szászkezd** 1309: *Kyzd*, **Kisgye** 1440-ből: *Kisgye*.

amely azonban magát a képző nélkül létező helynevet érintette, nem pedig az alapjául szolgáló közszt, azaz az egykori törzsnevet. Az említett nevek későbbi képző nélküli alakja azonban szinte kétségtelenné teszi e feltevések valamilyenek a helytálló voltát.¹⁹

A -cs morfémat tartalmazó Hernádkércs GYÖRFFY minden közreadott adatában cs végű²⁰ (Gy. 1: 110), CSÁNKINál pedig a XV. század utolsó harmadában *Gobisfelde* névváltozata is megtalálható.²¹ *Megyerics* esetében GYÖRFFY is, CSÁNKI is kivétel nélkül -cs végű adatokat közöl.²²

A másik általam felhasznált munkának, a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ-féle „Adatok”-nak a törzsnevekre vonatkozó részében (1973: 32–42) a *Kér* adatai között lelhető fel két gyanús alak. Az egyik egy *Kérd*, amelynek *Kyrd*, *Kerd* névformája azért érdemel külön is figyelmet, mert egy *Kesző* ~ *Keszű* (*Kezw*)²³ forma változataként szerepel az idézett oklevélben. A másik pedig egy *Kéri*,²⁴ amely CSÁNKINál a *Kerej* címszó alatt szerepel, de több alakja nincs adatolva. Ezek mellett még egy *Megyerő*²⁵ adatot kell megemlítenünk, amelyet a szerzők talán éppen az alakja miatt bizonytalanul vontak a *Megyer* adatai közé. CSÁNKI munkájában ez a *Megerew* a *Magyare* címszó alatt található, s az itt idézett névforma az egyedüli palatális magánhangzókat tartalmazó alak, a XIII. század elejétől adatolt név további adataiban ugyanis az utolsó magánhangzótól eltekintve veláris magánhangzót láthatunk, ami viszont inkább a *magyar* lexémához kapcsolja a nevet, és így legalábbis kétségesse teszi, hogy a *Megyer* törzsnév lenne az elnevezés alapja.²⁶

7.1.2. A törzsnévi eredetű településnév-csoporthoz közel álló **népnévi** eredetű településnév-réteget összehasonlítási alapul véve fontos eredményre jutunk: az ebben a körben megvizsgált, a FNESz.-ből való 132 név közül 51 (39%) jött létre helynévképzővel, amelyek között 44 -i, 5 -d, 1 -ka és 1 -ság képzős alak található. A két névtípus morfé mákkal való ellátottságának aránybeli különbségei jól mutatják a szerkezeti sajátosságaik közötti eltérést: a FNESz. adatai alapján a

¹⁹ **Németkér** 1407: Poss. Pertholth al. nom. *Kiskeer* (Cs. 3: 434), 1410: Pertholth al. nom. *Kisker* (Cs. 3: 434). **Szamoskér** 1427: *Keer* (Cs. 1: 478), 1463: *Keer* (Cs. 1: 518).

²⁰ **Hernádkércs** 1262, +1263/+1264, 1270, 1317: *Kerch*, p., t., v., 1272, 1304: *Kyrch*, t., 1316/1327, 1327: *Keerch*, p. (Gy. 1: 110) | ~i *1272/1419: Geo. de *Kercshy* (Gy. 1: 110).

²¹ 1477: *Kercz* alias *Gobisfelde* (Cs. 1: 210).

²² **Megyerics** 1247 u.: *Megerch*, 1268/1347: *Megers* ~ *Megerch* (Gy. 3: 439); 1268: Villa *Megerch*, 1387, 1422, 1460: poss. *Megyerch*, 1424: *Megerch* (Cs. 3: 507).

²³ 1248: *Kezw* aliter *Kyrd*, *Kerd* (37).

²⁴ 1400: *Kerej* (37).

²⁵ 1483: *Megerew* (33).

²⁶ **Magyare** 1231: Villa *Magyare*, 1380: *Magyare* al. nom. Sykach, 1443: Poss. *Magyare*, 1411: *Magare*, 1421: Poss. Sykoch al. nom. *Magare*, 1483: *Megerew* (Cs. 3: 80).

törzsnévi eredetű településnevek legfeljebb 4%-a, míg a népnévre visszavezethető településnevek 39%-a áll valamilyen képzőmorfémával.

Az „Adatok” 38 népnevet felsoroló első kötetében (1973: 10–32) az összes adathoz képest nem látszik igazán jelentősnek a képzőmorfémával álló névadatok száma, feltűnően gyakori azonban az *-i* képző előfordulása a *tót, cseh, orosz, német* és az *olasz* népnév helynévi származékaiban.

7.1.3. Az egyrészes **foglalkozásnévre** visszavezethető településnevek körében a népnevekéhez hasonló arányokat láthatunk: 258 névből 111 (43%) név végén van valamilyen képzőmorféma. Azaz a népnévi és a foglalkozásnévi településnevek nagyjából azonos gyakorisággal állnak képzővel, s ez a körülmény a két csoportot alaktani tekintetben egyértelműen szembeállítja a törzsnévi eredetű nevekkel.

7.2. A vizsgált egyrészes neveken kívül fontos lehet a csoportjelölő nevekből alakult helynévtípus emberi települést jelölő földrajzi köznévi utótaggal való megjelenésére is figyelmet fordítanunk.

7.2.1. Már NÉMETH GYULA is megállapította, hogy a „A *Nyék, Megyer, Kürt* és *Gyarmat* stb. helyneveknek nincsenek olyan változatai, mint pl. *Nyékfalva, Megyerfalva, Kürtfalva, Gyarmatfalva*” (1930/1991: 243). A FNESz. adatbázisában 252 kétrészes, valamelyik névrészében végső soron törzsnévi eredetre visszavezethető helynév található, ebből 54 (21%) név első névrészében tartalmazza a törzsnévi lexémát, amely azonban minden esetben pseudo- és sohasem magyar törzsnév.²⁷

KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ munkájában a törzsnévi eredetű helynevek adatai között mindössze három *Nyék*,²⁸ egy-egy *Kér*²⁹ és *Keszi*³⁰ első névrészt tartalmazó helynév második névrészében található településjelölő földrajzi köznevet. A pseudo-törzsnévek aránya e típusban azonban itt is jelentős.

Mindezek mellett egyáltalán nem érdektelen harmadik forrásként KÁZMÉR MIKLÓS a *-falva* földrajzi köznévvvel álló településneveket vizsgáló munkájának (1970) tanulsága sem. Jelentős névanyagából csupán négy településnév szerkezete mutat (esetleg) törzsnév + *-falva* felépítést: két település a *Jenőfalva*, egy-egy település a *Kérfalva*, illetve a *Nyékfalva* nevet viseli.³¹ Ezek közül a két utóbbi név a későbbiekben el is tűnik a névkincsből.

²⁷ 1241: *Kalóztelek* (Kárásztelek); 1291–92: *Zekulteluk* (Székelytelek); 1321/1381/1448/15. sz.: *Wassaneghaz* (Varsányhát), 1408: *Zekelyo* (Székelyjő).

²⁸ 1405: *Neekfalua* (33), 1436: *Nyekfelde* (32), 1864: *Nyékitelek* (33).

²⁹ 1441: *Keerfalwa* (37).

³⁰ 1418: *Kezyeghaz* (38).

³¹ 1406: *Jenőfalva*, 1863: *Jenőfalva* (1970: 167), 1441, 1445: *Keerfalwa* (1970: 214), 1405: *Neekfalua* (1970: 229).

A KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ és a KÁZMÉR által közölt névalakok közül a *Nyék* első névrészt tartalmazó településnevek kapcsán azonban szeretnék visszautalni a már korábban is idézett törzsnevekből alakult személynevek kérdésére. Mivel a *Nyék* az ÁSz.-ban személynévként (is) szerepel, az ehhez kapcsolt településjelölő földrajzi köznévből álló helynevekben minden nehézség nélkül feltételezhető a személynévi első névrész.

7.2.2. Mindezek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy földrajzi köznév törzsnévi első névrész után nem jellemző a településneveinkben. De vizsgáljuk meg, mit mutatnak a népnevet tartalmazó helyneveink! A népnevek az ómagyar kori helynevekben vagy a lakosság népi hovatarozását jelezték a többségi környezettel szemben, vagy birtokviszonyt jelöltek, mert természetesen itt is elképzelhető, hogy népnévből lett személynév ez az elem. A FNESz. adatai között 370 olyan **kétrészes** településnév szerepel, amelynek első névrészában lexikálisan **népnév** jelenik meg. Ezek közül 82 (22,1%) második névrésze emberi települést jelölő földrajzi köznév. Ezzel a jelenséggel a fentebb mondottak szerint viszont a törzsnévi első névrésznél igen-igen ritkán találkozunk.

7.2.3. Ha azt a kétrészes településnév-csoportot vizsgáljuk, amelyben **foglalkozásnév** szerepel, újra csak a népnévi réteghez hasonló tapasztalatokat szerezhethetünk. A 194 első névrészában foglalkozásnévvel álló településnév között 64-nek (33%) a második névrésze valamilyen földrajzi köznév.

7.3. Eddigi vizsgálataink azt mutatják, hogy a törzsnévi eredetű településnevek szerkezeti szempontból valóban olyan zárt csoportot alkotnak, amilyenek eddig is gondoltuk őket. Változási érzékenységük igen csekély, míg a népnevekből és foglalkozásnevekből alakult helynevek sokkal rugalmasabbak náluk; helynévképző és földrajzi köznév településnévvé válásukkor minden nehézség nélkül kapcsolódhatott hozzájuk. Ez az eltérés azonban nyilvánvalóan magyarázható e névtípusok keletkezési idejének feltehető különbségeivel is: az ősbibnek tartható metonimikus névalakulást fokozatosan szorítja háttérbe a képzővel és a grammatikai szerkesztéssel történő helynévalkotás. E szerkezeti zártság azonban nemcsak keletkezésében, hanem létében, életében is jellemzi a törzsnévi eredetű helyneveket.

8. Végül megválaszolásra vár még az a kérdés, mivel magyarázható az a jelenség, hogy alig van olyan törzsnévi eredetű településnevünk, amelynek szerkezete tisztán nyelvi változást mutatna, illetve hogy e nevek mellett névváltozatokat nem találunk az oklevelekben? A magyar helynévrendszerben van egy sajátos réteg, az ún. jövevénynevek, az átvett nevek rétege, amelyet — úgy gondolom — érdemes az itt feltett kérdéssel összefüggésben összevetni a törzsnévi eredetű településneveinkkel. A történeti névkutatásnak az a megállapítása, hogy egy terület helynévanyagában a legidőtállóbb réteg a vízneveké, szinte közhelynek számít. A Kárpát-medencében a nagyobb vizek neve, így a *Duna*, a *Dráva*, a

Marcal, a *Rába*, a *Rábca* stb. e névréteg tagja (KISS L. 1997b: 188–93). Ezek változási érzékenysége igen csekély: képzőkkel vagy jelekkel jellemzően nem bővülnek, és földrajzi köznévv is inkább csak szintagmatikus kapcsolatban jelenik meg mellettük. Jelzői első névrésszel való kiegészülésük pedig nem tekinthető tisztán nyelvi változásnak, hiszen az ilyen nevek többnyire kisebb folyószakaszok, ágak stb. megnevezéseiként jöttek létre. Hasonló a nyelvi helyzete az idegen eredetű, azaz jövevény településnevek csoportjának is. KISS LAJOS jó néhány szláv eredetre visszavezethető, a későbbi századokban is élő, sokszor még ma is használatban lévő nevet a honfoglalás utáni (némelyeket esetleg honfoglalás előtti) névadás eredményének mond: *Bolondóc*, *Eszék*, *Galgóc*, *Kanizsa* ~ *Kenese*, *Nógrád*, *Pozsega*, *Trencsén*, *Visegrád*, *Zemplén* stb. (1996: 443). E nevek általában az átvételüktől fogva alakítani tekintetben változatlan formában élnek. Ezt a jelenséget figyelhetjük meg a FNESz. adatait megvizsgálva is: a 2402 átvett névnek a döntő többsége, 2125 (88,5%) olyan helynév (nem csak településnév), amely az adatok tanulsága alapján változatlan alakban élt tovább a magyar nyelvben.³²

Arra a kérdésre, hogy a törzsnévi eredetű településnevek mennyire őrzik keltetkezéskori alakjukat, az előbbi módszerrel a FNESz.-t forrásként igénybe véve kereshetjük a választ. Az egyes szócikkekben idézett korai helynevek alakját a későbbi-mai alakokkal, azaz a címszókkal összehasonlítva azt láthatjuk, hogy az esetek túlnyomó többségében (80%) az eredeti törzsnévi alak valamilyen jelzői első névrésszel egészült ki az idők folyamán, ez pedig — ahogyan már korábban is leszögeztem — nem tekinthető tisztán nyelvi változásnak, mivel leginkább területi–közigazgatási szempontok motiválták e módosulásokat. A törzsnévi településnevek 14%-a él máig változatlan formában, s a fennmaradó 6% képzővel bővült, vagy előtaggal és képzővel gyarapodott, illetve elhanyagolható azoknak az eseteknek a száma, ahol a törzsnévi elnevezések maguk váltak a kétrészes név első névrészévé. Az ilyen új, kétrészes nevek általában két, már létező település vagy hely összeolvadásának nyelvi lenyomatai. Mint láttuk azonban, a FNESz. felfogása jó néhány helyen e tekintetben módosításra szorul, azaz ha ezeket itt most nem is vesszük figyelembe, azt látjuk, hogy a törzsnévi forma a nevek 94%-ában az eredeti alakjában jelenik meg.

A fentiek alapján a névátvétellel a magyarba került helynevek és a törzsnévi eredetű településnevek között bizonyos értelemben párhuzam vonható: mint láttuk, az átvett nevek nagy része változatlan alakban élt tovább a magyarban, és tulajdonképpen a törzsnevek is ilyennek tekinthetők, ha a jelzővel való kiegészülést nem tisztán nyelvi változásként értékeljük. E felfogás szerint mindkét

³² A jóval kevesebb, változáson átment név újabb alakja 109 esetben (4,5%) tükörfordítás, 43 esetben (1,8%) részfordítás, ami inkább a nyelvhasználók nyelvviségével áll összefüggésben, és 125 esetben (5,2%) egyéb tudatos névmagyarítás, azaz nem természetes nyelvi alakulás eredménye.

névcsoport tagjai morfológiai értelemben „kövületeknek” tekinthetők. Az idegen nyelvben keletkezett, a magyar névrendszerbe bekerült, átvett nevek a névhasználók számára etimológiailag nem transzparenssek. Éppen ezért alakjukat, szerkezetüket túlnyomóan érintetlenül hagyva abban a formában használták, ahogyan először az idegen nyelvű névhasználóktól hallották. Hasonlóan alakulhatott a törzsnévből alakult településnevek története is: a névhasználók tudatából nagyon gyorsan kieshetett a névadás alapja, a közszó kiavulásával a név hallatán már nem asszociáltak az egykori törzsekre, s így transzparencia nélküli, csupán denotatív jelentéssel, azaz azonosító értékkel bíró nyelvi elemként használták e helyneveket.

9. A törzsnévek és a törzsnévi településnevek kapcsán folytatott eddigi kutatásaim itt megmutatott eredményeit magam is tulajdonképpen csupán iránymutatónak gondolom a későbbi, még nagyobb, lehetőség szerint a legteljesebb helynévi anyagon folytatott vizsgálataim számára. Ezt a vizsgálatot egyrészt egyfajta módszerbeli kísérletnek is tekintem, másrészt viszont arra mindenképpen alkalmasnak gondolom, hogy az itt tett megállapításaim jövőbeli munkám kiinduló feltételezései legyenek, amelyeket a későbbi kutatással vagy meg tudok majd erősíteni, vagy meg kell majd cáfolnom őket.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Második kiadás. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1992), *Kézd*. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA. Bp. 42–5. Újra-kiadása: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1998. 148–50.
- BENKŐ LORÁND (1994), Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. *MNy.* 90: 131–74.
- BENKŐ LORÁND (1996), Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra. *NÉ.* 18: 5–14.
- BENKŐ LORÁND (1998a), Helynév — személynév — történés korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 11–27.
- BENKŐ LORÁND (1998b), Anonymus „kunjainak” személynévei. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 40–57.
- BENKŐ LORÁND (2002a), A székely néprész név ómagyar történetéhez. *MNy.* 98: 257–65. Újra-kiadása: BENKŐ LORÁND, *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp., 2003. 85–94.
- BENKŐ LORÁND (2002b), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Bp.

- BENKŐ LORÁND (2003), Néhány szó a magyar törzsnevekről. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp. 81–4.
- BERTA ÁRPÁD (1991), Török eredetű törzsneveink. *NyK.* 92: 3–34.
- BERTA ÁRPÁD (1997), Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 211–21.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1958), A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig I. *Századok* 92: 12–87.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1972), Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15: 261–321.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1997), A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 221–34.
- HECKENAST GUSZTÁV (1970), *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Bp.
- HÓMAN BÁLINT (1923), *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. kötet 7. füzet. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- KERTÉSZ MANÓ (1939), A magyar helynévadás történetéből. *Nyr.* 68: 33–9, 67–77.
- KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50. Újra-kiadás: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 104–16.
- KISS LAJOS (1997a), Korai magyar helynévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 177–87. Újra-kiadás: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 133–40.
- KISS LAJOS (1997b), Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 187–97.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KRISTÓ GYULA (1975), Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. *Századok* 109: 953–67.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1977), Törzsek és törzsnévi helynevek. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Bp. 211–23. Újra-kiadás: KRISTÓ GYULA, *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1983. 422–42.

- KRISTÓ GYULA (2000a), Telepítés és államalapítás. In: KRISTÓ GYULA, *Írások Szent Istvánról*. Szeged. 137–49.
- KRISTÓ GYULA (2000b), Rendszerváltás Magyarországon az ezredfordulón. In: KRISTÓ GYULA, *Írások Szent Istvánról*. Szeged. 19–34.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÚ GYULA (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII., Szeged.
- LÁSZLÓ GYULA (1970), Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. *Valóság* 13/1: 48–64.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1947), A Csallóköz településtörténeti vázlat. *Századok* 81: 109–35.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- MIKESY SÁNDOR (1973), *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások*. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Veszprém.
- NÉMETH GYULA (1930/1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1922), Régi személyneveink jelentéstana. *MNy.* 22: 93–100.
- PAULER GYULA (1900), *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp.
- RÁCZ ANITA (2006), A pseudo-törzsnévi eredetű településnevekről. Elhangzott a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus „Névtörténet — magyarságtörténet” szimpóziумában. Debrecen, 2006. augusztus 23–26. Megjelenés alatt.
- SZABÓ ISTVÁN (1941/1990), *A magyarság életrajza*. Bp., 1941. Reprint kiadása: Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata. Bp., 1990.
- SZŰCS JENŐ (1997), *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Bp.
- TÓTH VALÉRIA (2006), A templomcimből alakult településnevek változásáról. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 31–46.

